VIRTUS

27 | 2020

Michiel Purmer

Valbijl of vangnet?

Natuurmonumenten, de adel en de verwerving van landgoederen en buitenplaatsen, 1905-1980¹

9

De Vereniging Natuurmonumenten is, met ruim negentig landgoederen of landgoedonderdelen in beheer, een van de grootste landgoedbezitters in Nederland. Veel van die landgoederen waren ruim een eeuw geleden nog particulier bezit van edelen (zie grafiek, p. 10). In de twintigste eeuw zijn vele adellijke landgoederen overgegaan van particulieren naar stichtingen, verenigingen en andere organisatievormen. Naar schatting wordt nog maar dertig procent van de kastelen en buitenplaatsen in Nederland particulier bewoond.² In dit artikel presenteer ik een onderzoek naar de schenking en verkoop van adellijke landgoederen aan Natuurmonumenten tussen 1905 en 1980. Wist de vereniging ten koste van de adel haar grondbezit uit te breiden of was Natuurmonumenten juist een middel voor adellijke landgoedbezitters om voorvaderlijk erfgoed te behouden?

Eind negentiende eeuw was er in Europa nog een traditionele, grond bezittende aristocratie. In landen als Groot-Brittannië, Polen en Pruisen bezat de adel tussen de 30 en 40 procent van het land. In andere Europese landen lag dat percentage weliswaar lager, maar bezat de adel toch veelal onevenredig veel grond.³ Ruim een eeuw later is er weinig meer over van het grondbezit van de adel. Zeker na de Eerste Wereldoorlog veranderde de positie van de adel drastisch. Dit had niet alleen te maken met

- 1 De auteur wil graag beide anonieme peer reviewers danken voor hun commentaar, alsmede de redactie van *Virtus* voor de hulp bij het tot stand komen van dit artikel.
- 2 F. Vogelzang, *Nieuwe functies voor kastelen en buitenplaatsen. Een eeuw herbestemming* (Wijk bij Duurstede, 2016), 21.
- 3 E. Wasson, *Aristocracy and the modern world* (Basingstoke, 2006), 37.

het verwoestende effect van de oorlog zelf. Oplopende kosten, hogere belastingen en minder inkomsten hadden op de lange termijn grote gevolgen. Verkoop van delen van het grootbezit kwam steeds vaker voor, als het bezit al niet door nieuwe machthebbers onteigend was, zoals bijvoorbeeld in Ierland en de Sovjet-Unie gebeurde.⁴ In Groot-Brittannië nam niet alleen de belastingdruk op landgoedbezitters enorm toe door snel stijgende successierechten, ook het publieke draagvlak voor het grote landhuis verdween na de Eerste Wereldoorlog. Toeristisch bezoek nam drastisch af en zowel eigenaren als publiek zagen weinig nut voor de gebouwen in de snel veranderende samenleving. Eigenaren kozen voor verkoop, sloop of ander gebruik van hun grote huizen. Het landhuis was een *white elephant*: een bezit waar moeilijk afstand van kon worden gedaan, maar dat in de praktijk een hoge kostenpost was.⁵

Ook in Nederland had de adel moeite zijn landgoederen te behouden. Voor de aristocratie was grootgrondbezit in de negentiende eeuw van groot belang, omdat het bijdroeg aan haar politieke, economische en maatschappelijke status. Het gaf een inkomen, toegang tot bijvoorbeeld de Eerste Kamer, maar had ook een symbolische functie. Grond verbond de familie soms al generaties met de streek waar het land gelegen was en de familie ook vaak als bestuurder optrad.⁶ Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw bleef de adel dominant in de groep van grootste grootgrondbezit-

⁴ Ibidem, 159, 163.

⁵ P. Mandler, *The fall and rise of the stately home* (New Haven-London, 1997), 242-253.

⁶ J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum, 2012), 147.

ters in Nederland. Zij wisten hun bezit veelal intact te houden en de agrarische crisis te overleven. Wel kochten ook nieuwe rijken in deze periode grond, waardoor de adel zijn positie als grootgrondbezitter moest delen met niet-adellijke statusgroepen.⁷

Deze situatie veranderde begin twintigste eeuw. De vanzelfsprekende politieke, culturele en economische invloed die de Nederlandse adel in de negentiende eeuw nog bezat, was aan het verdwijnen: een nieuwe elite nam de plaats in van de adel.⁸ Los van het verlies aan politieke invloed kregen landgoedbezitters begin twintigste eeuw te maken met stijgende belastingdruk, waarbij met name de successierechten fors werden verhoogd.⁹ Maar er waren meer factoren in het spel. Al sinds het midden van de negentiende eeuw stegen de grondprijzen en loonkosten voor het personeel. Tegelijkertijd namen de opbrengsten af, bijvoorbeeld door daling van houtprijzen en verminderde pachtinkomsten tijdens de agrarische recessie eind negentiende eeuw.¹⁰ De stijgende belastingdruk en toenemende vraag naar grond versterkte het proces van afsplitsing en verkaveling van landgoederen, zoals voor landgoed Klarenbeek bij Arnhem is aangetoond.¹¹ Dit leidde ertoe dat behoud van het landgoed of zelfs het landhuis als familiebezit niet langer vanzelfsprekend was. Buitenplaatsen en landgoederen vielen uiteen, huizen werden soms gesloopt en de inboedel verkocht.¹²

Het is in deze voor landgoedbezitters roerige tijd dat Natuurmonumenten werd opgericht. Een vereniging die niet alleen voortkwam uit, maar zich ook moest gaan verhouden tot de maatschappelijke elite waar de adel nadrukkelijk deel van uitmaakte. In dit artikel analyseer ik de relatie tussen adel en Natuurmonumenten in de twintigste eeuw aan de hand van de schenking en verkoop van landgoederen. Wat waren de motieven en achtergronden bij deze transacties? Wie profiteerde er van deze samenwerking: de adel of de natuurbeschermers? Was Natuurmonumenten hierbij het vangnet om het landgoed als geheel te behouden? Of eerder de valbijl die door aankoop van de gewenste landgoeddelen bijdroeg aan de opdeling van landgoederen? De overdrachtsgeschiedenis van twee landgoederen wordt daarbij uitgelicht: Eerde bij Ommen en Hackfort bij Vorden. De bevindingen uit deze casussen plaats ik in de context van de algemene trend van landgoedverwervingen van Natuurmonumenten en de organisatie waarmee de vereniging nogal eens wordt vergeleken: de National Trust.

7 Ibidem, 158-159.

8 Y. Kuiper en R. van der Laarse, 'Inleiding', in: idem, red., *Beelden van de Buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2005), 24.

9 W. Verstegen, *Vrije Wandeling. Het parlement, de fiscus en de bescherming van het particuliere Nederlandse natuurschoon. De Natuurschoonwet tussen 1924 en 1995*. *Historia Agriculturae* 47 (Groningen-Wageningen, 2017), 32-33.

10 P.J. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (Utrecht, 2005), 37-42.

11 E. Storms-Smeets, 'From elite to public landscapes. The case of the Klarenbeek estate in Arnhem 1880-1950', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 23 (2016), 147-168.

12 E. Storms-Smeets, 'Verloren erfgoed. De destructie van landhuizen, buitenplaatsen en landgoederen in de twintigste eeuw', in: C. Gietman e.a., red., *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum, 2017), 407-408.

Het jonge Natuurmonumenten en het adellijk netwerk (1905-1920)

Sinds de kap van het Beekbergerwoud in 1871 was natuurbescherming onderwerp van debat. Door de snelle ontwikkelingen in landbouw, stedenbouw en infrastructuur verdwenen de zogenaamde woeste gronden. Heidevelden, bossen en plassen werden ontgonnen tot landbouwgrond, bebouwd of doorsneden door spoorlijnen. Deze aantasting van natuurgebieden leidde tot de oprichting van natuurbeschermingsorganisaties als de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Vogels (later Vogelbescherming Nederland) in 1899 en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (kortweg: Natuurmonumenten) in 1905. Een jaar na de oprichting verwierf Natuurmonumenten het Naardermeer. De bedreiging van dit vogelrijke meer was de directe aanleiding voor de oprichting van de vereniging. Later kreeg Natuurmonumenten enkele hectares op Texel ten geschenke, broedplaats van de grote stern, en volgde de aankoop van het Leuvenumse Bos, waarmee kap van dit Noord-Veluws bos afgewend kon worden. De jonge vereniging was voortvarend van start gegaan en had eind 1911 al ruim 1.700 hectare grond in beheer.¹³

Natuurmonumenten participeerde al sinds haar oprichting in een netwerk waarin ook de adel een belangrijke rol speelde. Edelen vormden samen met zakenlieden en biologen het denkcollectief waarin natuurbescherming institutioneel werd vormgegeven. Niet alleen was het belang van de adel erin gelegen dat hij zijn maatschappelijke status kon verhogen,¹⁴ het bevorderen van natuurbescherming sloot ook aan bij de wens om natuurschoon op de eigen landgoederen te behouden en daarmee het voortbestaan van het vaak eeuwenoude familiebezit te waarborgen.¹⁵ Het jonge Natuurmonumenten stelde zich ten doel terreinen veilig te stellen die natuurwetenschappelijk van belang waren, belangrijk waren uit oogpunt van natuurgenoet of die landschappelijk schoon bezaten. Nadrukkelijk was het niet de bedoeling om hiermee de in hoog tempo verlopende ontginning van de woeste gronden in Nederland te belemmeren, maar eerder om enkele voorbeelden van waardevol geachte natuurgebieden veilig te stellen.¹⁶

Alhoewel het oprichtingsbestuur bestond uit biologen, wetenschappers en Amsterdamse notabelen, trad al snel een aantal edelen toe tot het bestuur van Natuurmonumenten. Jonkheer Charles Frederik van de Poll (1855-1936) trad in 1907 als eerste edele toe tot het bestuur.¹⁷ Tien jaar later waren zeven van de negentien algemene

13 M. Purmer, *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten* (Hilversum, 2018), 83-95; 128.

14 H. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam-Meppel, 1995), 63.

15 Versteegen, *Vrije wandeling*, 54.

16 Purmer, *Het landschap bewaard*, 83-95.

17 Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 60; Jonkheer Van de Poll was een Haarlems fabrikant.

bestuursleden van adel, onder wie Roldolphe Frédéric baron van Heeckeren van Wassenauer (1858-1936) van Twickel, jonkheer Willem Hendrik de Beaufort (1881-1976) van 't Stort te Maarn en baron Philip Dirk van Pallandt van Eerde (1889-1979).¹⁸

De verwervingen van de bossen op de Veluwezoom en de buitenplaats De Braak illustreren de invloed van het adellijk netwerk waarin Natuurmonumenten participeerde. Toen eind 1910 Hagenau te koop kwam, een bos nabij Dieren, was eerdergenoemde baron Van Heeckeren van Wassenauer bereid een gedeelte te kopen dat aansloot bij zijn Hof te Dieren. Mede daardoor kreeg Natuurmonumenten de financiering rond.¹⁹ In 1919 kwam landgoed Rhederoord te koop, eveneens op de Veluwezoom. De gemeente, Natuurmonumenten en Alexander baron van Heeckeren van Kell (1871-1945) kochten ieder een deel. De gemeente verwierf grond om een villapark te ontwikkelen, de baron het huis en omliggende gronden, en Natuurmonumenten de begeerde bossen.²⁰ De bosrijke delen van het landgoed waren dus gered, maar het landgoed was opgedeeld. Natuurmonumenten sprong vooral in om kap van de bossen te voorkomen en het landschappelijk schoon in stand te houden.²¹ De bossen van de Veluwezoom werden daarmee een belangrijk werkterrein voor de jonge vereniging.

Buitenplaats De Braak in Paterswolde was door de industrieel Jan Evert Scholten (1849-1918) ingericht tot wandelpark met diverse attracties zoals een doolhof, kettingbrug en theekoepel met versnaperingen. De Harense notaris jonkheer Julius Burmania Andringa de Kempnaer (1873-1943) vestigde na Scholtens overlijden de aandacht van Natuurmonumenten op dit landgoed. De jonkheer had Natuurmonumenten al eerder geholpen met de notariële afwikkeling van een complexe aankoop in het noorden. Hij werd later algemeen bestuurslid en speelde een belangrijke rol in het financieren van de aankoop van De Braak in 1920.²²

13

Natuurmonumenten als bondgenoot voor behoud van landgoederen (1920-1930)

In de jaren twintig lijken de verhoudingen tussen de adel en Natuurmonumenten te veranderen. Niet alleen hielpen edellieden bij het verwerven van nieuwe natuurgebieden, maar Natuurmonumenten ontwikkelde zich in toenemende mate ook tot bondgenoot in de strijd om het behoud van de landgoederen. Pieter Gerbrand van Tienhoven (1875-1953) speelde hierbij een belangrijke rol. Van Tienhoven was al sinds de oprichting nauw betrokken bij de vereniging en werd al spoedig penning-

18 Vereniging Natuurmonumenten, *Verslagen der algemeene vergaderingen van 28 mei 1913, 2 mei 1914, 8 mei 1915, 6 mei 1916 en 12 mei 1917 en bijdragen over enkele terreinen der vereniging* (Amsterdam, 1917), 4.

19 H.P. Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland, 1986), 24-25.

20 Ibidem, 26.

21 Purmer, *Het landschap bewaard*, 128.

22 E. van der Laan en M. Purmer, *Landgoed De Braak. Twee eeuwen cultuur- en natuurbeleving* (Gorredijk, 2021).

Viering van het 25-jarig bestaan van Natuurmonumenten in het Tropeninstituut te Amsterdam, oktober 1931. De foto illustreert treffend het netwerk waarin Natuurmonumenten functioneerde, met onder andere prins Hendrik (vooraan midden), geflankeerd door Pieter Gerbrand van Tienhoven (links) en Jacobus Pieter Thijsse (rechts). Tevens staan op de foto jonkheer Willem Hendrik de Beaufort (derde rij, vierde van links) en rechts naast hem Philip Dirk baron van Pallandt. Op de vierde rij, derde van links, staat jonkheer Van de Poll (*Fotoarchief Natuurmonumenten, Amersfoort*)

meester. In 1927 werd hij voorzitter en dat bleef hij tot 1952. Zeker in deze periode was hij de spin in het web van de vereniging. Van Tienhoven, telg uit een Amsterdams patriciërsgeslacht, had een uitstekend netwerk tot in de hoogste kringen. Zijn naam duikt vaak op bij landgoedverwervingen en hij moet vele landgoedbezitters persoonlijk gekend hebben (zie afbeelding).

In de jaren twintig raakte de publieke opinie doordrongen van de bedreigingen van landgoederen, waarbij vooral de belastingdruk als boosdoener werd gezien.²³ Natuurmonumenten had zich steeds ingezet voor bedreigd natuur- en landschapsschoon in algemene zin, maar het behoud van landgoederen werd in deze jaren steeds

²³ Verstegen, *Vrije wandeling*, 25.

belangrijker. Niet voor niets was Natuurmonumenten, samen met de ANWB, initiatiefnemer van de zogenaamde Noodklokvergadering op 14 september 1926. Beide verenigingen stelden hier een manifest op tegen de verkaveling van landgoederen en het daarmee gepaard gaande verlies aan natuurschoon. De regering reageerde met een toezegging dat er een fiscale wet zou komen ten dienste van landgoedbezitters.²⁴ De Noodklokvergadering was een stap in het proces dat in 1928 leidde tot de Natuur-schoonwet (NSW). Naast de initiatiefnemers van de Noodklokvergadering waren vele andere partijen zoals gemeenten, Staatsbosbeheer en de Bosraad betrokken bij de totstandkoming van de NSW. Dit fiscale instrument waardeerde de grond lager als het als natuurschoon werd aangemerkt, hetgeen financiële voordelen opleverde bij vererving. Openstelling van het landgoed vergrootte de fiscale voordelen nog verder. De NSW was zeer succesvol en zeker de adel maakte er veel gebruik van. Onder de tien grootste particuliere NSW-landgoederen in de periode 1930-1940 bevonden zich Eerde en Twickel, bezit van de Natuurmonumenten-bestuursleden Van Pallandt en Van Heeckeren.²⁵

15

De NSW bood niet altijd redding. Voor landgoed Rosendaal is berekend dat de te betalen successierechten onder de NSW wel afnamen, maar niet zodanig dat de financiële problemen konden worden opgelost en de verkoop van delen van het landgoed kon worden afgewend.²⁶ Natuurmonumenten zelf zag de NSW ook niet als dé oplossing. Secretaris Jacobus Pieter Thijssse (1865-1945) – beter bekend als Jac. P. Thijssse – sprak tijdens de allereerste Monumentendag in 1928 van een ‘belasting-wetje, dat zich ooit met den naam van “Natuurschoonwet”’. Volgens Thijssse had de NSW ‘reeds eenige verademing gebracht,’ maar schoot deze tekort om landgoedbezitters echt te ontlasten.²⁷

Dacht Thijssse aan directe overheidssteun bij aankoop? Daarover wist hij in ieder geval meer dan zijn toehoorders. Tien dagen na zijn voordracht kocht Natuurmonumenten voor het eerst een gedeelte van een landgoed in adellijk bezit. De verkoop was het resultaat van jarenlange onderhandelingen met de gemeenten Heiloo en Alkmaar, de provincie Noord-Holland en de Maatschappij Nyenburg.²⁸ Wat Natuurmonumenten ‘de Bosschen van Heiloo’ noemde, betrof in feite een gedeelte van landgoed Nijenburg van de familie Van Foreest. Natuurmonumenten was benaderd om te voorkomen dat delen van het landgoed zouden worden herbestemd tot villapark. In de onderhandelingen vroeg Natuurmonumenten financiële steun – die zij ook

²⁴ Ibidem, 26.

²⁵ W. Verstegen, ‘Adel en natuurschoon in Nederland 1928-1973’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 17 (2010), 188.

²⁶ M. Koman, ‘De versnippering van Landgoed Rosendaal (1902-2017)’, Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen (2017), 93-94.

²⁷ *Verslag van den eersten Monumentendag, gehouden te Amsterdam, op zaterdag 18 februari 1928* (Amsterdam, 1928), 7.

²⁸ *Jaarboek van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1923-1928* (Amsterdam, 1928), 75-76.

kreeg – van de genoemde gemeenten en provincie. Het was voor het eerst dat de overheid een aankoop van Natuurmonumenten substantieel ondersteunde.²⁹

Het moet de verkopende partij, de familie Van Foreest, zwaar gevallen zijn. De familie identificeerde zich sterk met het landgoed. De oudste zoon had als taak het landgoed als geheel te behouden, terwijl andere erfgenamen werden afgekocht. Dit werd steeds moeilijker, omdat het kapitaal van de familie in toenemende mate in het landgoed zat. Pieter van Foreest (1845-1922) zag zich genoodzaakt zijn landgoed onder te brengen in een NV, maar na zijn overlijden was dat niet voldoende om zijn negen kinderen van een erfdeel te voorzien.³⁰ Door de verkoop kon de familie nog bijna veertig jaar in bezit blijven van het resterende deel van het landgoed. Natuurmonumenten stelde in het jaarverslag: ‘dat onder ons beheer het bosch een sieraad zal blijven voor noordelijk Noord-Holland, een lustoord niet alleen voor Heiloo en Alkmaar, maar ook voor alle minnaars van natuurschoon en historie.’³¹ Daarmee lijkt de vereniging in de eerste plaats de geldschieters te bedanken en gerust te stellen. Overigens bleef Natuurmonumenten in nauw contact met de familie. Van Tienhoven en de familie Van Foreest legden wederzijdse bezoeken af en er werd druk gecorrespondeerd over jachtrechten, het innen van pachten, toezicht en bosbeheer.³² Als Natuurmonumenten in de buurt een excursie wilde organiseren informeerde zij zelfs bij de familie naar mogelijkheden om bussen te huren in de streek.³³ De familie functioneerde kennelijk als ogen en oren van Natuurmonumenten.

Natuurmonumenten als vangnet (1930-1955)

Vanaf de jaren dertig breidde Natuurmonumenten haar bezit verder uit. Niet alleen kocht de vereniging delen van landgoederen, maar ook gehele buitenplaatsen. Via het bestuurlijke netwerk was er volop contact met landgoedbezitters. Op basis van de landgoederen die in deze periode zijn aangekocht en verkregen lijkt het erop dat Natuurmonument twee doelen nadrukkelijk nastreefde: het realiseren van aaneengesloten bezit in het in 1930 opgerichte Nationaal Park Veluwezoom – zelfs als dat leidde tot versnippering van landgoederen – en het verkrijgen van bedreigde buitenplaatsen als geheel – de vaak genoemde vangnetfunctie van terreinbeheerders in het behoud van landgoederen en buitenplaatsen.

²⁹ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 76-77.

³⁰ M. Prins, “‘Rustoord van mijn blijdeste dagen, Eden van mijn tere jeugd’”. Constructie van een familie-identiteit: Nijenburg en de familie Van Foreest 1742-1922’, in: Van der Laarse en Kuiper, red., *Beelden van de buitenplaats*, 89-91.

³¹ *Jaarboek 1923-1928*, 75.

³² Stadsarchief Amsterdam (SA), Archief Vereniging Natuurmonumenten (AVN), inv.nr. 1124, correspondentie tussen Natuurmonumenten en de erven Van Foreest.

³³ SA, AVN, inv.nr. 1124, brief van Natuurmonumenten aan H. van Foreest, 4 januari 1930.

In het streven tot een aaneengesloten bezit in het Nationaal Park Veluwezoom werden in 1930 Herikhuizen en Beekhuizen gekocht van de eigenaar van Biljoen, de familie Lüps. In 1934 benaderde de familie Van Pallandt Natuurmonumenten over mogelijke verkoop van de Imbosch, deel van landgoed Rosendaal. Na het overlijden van Frederik Jacob Willem van Pallandt (1860-1932) zag de familie zich genoodzaakt delen van het landgoed te verkopen om de successierechten te kunnen betalen. De onderhandelingen ketsten af op de prijs en pas drie jaar later bereikten de familie en Natuurmonumenten overeenstemming. Weer kon Natuurmonumenten een deel van het Nationaal Park veiligstellen en weer versnipperde landgoed Rosendaal iets meer.³⁴

In 1933 kocht Natuurmonumenten het 's-Gravelandse buiten Hilverbeek, een volledige buitenplaats inclusief landhuis. Ook delen van de buitenplaatsen Schoonoord en Spiegelrust vielen onder de aankoop. Het nieuwe bezit lag strategisch in de reeks 's-Gravelandse buitenplaatsen en dicht langs de voornaamste ontsluitingsweg van het gebied, de Leeuwenlaan. Juist deze ligging maakte dat Hilverbeek en omgeving volgens Natuurmonumenten 'een zeer bruikbaar terrein zou zijn voor verkaveling en vil-labouw en daarmee zou het gehele prachtige complex verbroken worden, en verder verbrokking slechts een kwestie van tijd.' Natuurmonumenten zelf beschouwde de aankoop en daarmee het behoud van het landgoed als de 'grootste daad' van dat jaar.³⁵ Ook hier was een bedreiging, in dit geval van mogelijke projectontwikkeling, de aankoopreden. Achter de schermen was er echter al langer overleg geweest over de aankoop van Hilverbeek. Dit was namelijk de uitdrukkelijke wens van Louise Blaauw-Six (1862-1934), wiens broer Hilverbeek bezat. Louise Blaauw-Six was voornemens haar landgoed Gooilust, eveneens te 's-Graveland, aan de vereniging te legateren als Natuurmonumenten Hilverbeek kocht. Al jaren was er overleg gaande tussen Pieter van Tienhoven en Louise Six. Uit briefwisselingen blijkt de bijzondere vertrouwensband die Six had met Van Tienhoven. Na een bezoek aan Van Tienhoven schreef ze bijvoorbeeld: 'U zaagt er vrijdag zo vermoeid uit...Pas toch op uw gezondheid'.³⁶ Bij haar overlijden in 1934 kreeg Natuurmonumenten inderdaad Gooilust gelegateerd.

Van Tienhoven had in de jaren dertig veel contact met andere landgoedbezitters, maar dat resulteerde niet altijd direct in verkoop of schenking van een landgoed. Als voorbeeld kan jonkvrouw Elisabeth Goddard-Van der Wijck (1879-1961) dienen, eigenaresse van havezate en landgoed De Klencke bij Oosterhesselen. In 1934 schreef zij over het landgoed aan Van Tienhoven: 'Ik zou het jammer vinden, wanneer na mijn dood De Klencke door de familie verkocht werd.... Het is een mooi geheel, vandaar mijn plan om daaromtrent iets vast te stellen.'³⁷ De plannen om het landgoed eventueel aan

³⁴ Koman, *De versnippering van landgoed Rosendaal*, 97.

³⁵ *Jaarboek der Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1929-1935* (Amsterdam, 1936), 100-101.

³⁶ T. Coops, *Het Bos van Blaauw. Biografie van een 's-Gravelandse buitenplaats. Gooilust en het Corversbos* (Warnsveld/Tielt, 2003), 186-190.

³⁷ SA, AVN, inv.nr. 1245, afschrift van brief van Goddard-Van der Wijck aan Van Tienhoven, 30 mei 1934.

Elisabeth Goddard-Van der Wijck op een foto genomen door Pieter van Tienhoven tijdens zijn bezoek aan De Klencke, augustus 1936
(Fotoarchief Natuurmonumenten, Amersfoort)

Natuurmonumenten na te laten waren toen nog niet vastomlijnd. Op 30 januari 1936 stelde de jonkvrouw echter een geheim-testament op waarin zij De Klencke naliet aan Natuurmonumenten.³⁸ De toekomst van De Klencke kwam zeker ook ter sprake toen Van Tienhoven er die zomer een bezoek bracht. ‘Welk een aardigen en herinneringsvollen dag hebben wij tezamen op de Klenke gehad,’ schreef Van Tienhoven daags na het bezoek. Hij hoopte dat ‘de band, die nu is gelegd, tot schoone resultaten moge leiden.’³⁹ Of hij al wist van het testament is de vraag, maar het contact was gelegd en de intentie van Goddard-Van der Wijck was kennelijk helder (zie afbeelding).

Het contact daarna was niet frequent. In 1952 schreef Van Tienhoven een brief. Hij was recent op De Klencke geweest en had gehoord dat het huis in een stichting

³⁸ SA, AVN, inv.nr. 1245, brief van notaris Blankhart aan Natuurmonumenten, 22 december 1961.

³⁹ SA, AVN, inv.nr. 1245, brief van Van Tienhoven aan Goddard-Van der Wijck, 11 augustus 1936.

was ondergebracht en wilde informeren of ‘het nog steeds in Uw bedoeling ligt de bosschen van De Klenke later aan onze Vereeniging toe te vertrouwen als een deel van oud-Drenthe, dat steeds zulk een bekoring heeft van oudheidkundige attractie.’⁴⁰ Ook refereerde hij aan het bezoek zestien jaar eerder en sprak hij de hoop uit haar weer te mogen ontmoeten. Daar is het niet meer van gekomen. Bij haar overlijden in 1961 bleek dat Goddard-Van der Wijck praktisch het hele landgoed aan Natuurmonumenten had nagelaten, inclusief de havezate zelf. Van Tienhoven was toen zelf al acht jaar overleden. Dit voorbeeld laat zien dat er tientallen jaren konden verlopen tussen het idee van nalaten aan Natuurmonumenten en het uiteindelijke moment van overdracht.

Zelfs na zijn dood zorgde Van Tienhoven nog voor de verwerving van een landgoed. Met zijn erfenis kocht Natuurmonumenten in 1955 het Valkenburgse kasteel Genhoes op een veiling. Daarmee handelde het toenmalig bestuur in de geest van de overledene.⁴¹ Uitgangspunt was het landgoed als geheel te bewaren. Er waren rond de aankoop verzoeken van bijvoorbeeld Staatsbosbeheer om delen van het landgoed te mogen overnemen. Toenmalig voorzitter van Natuurmonumenten Van Steijn schreef daarover dat ‘het kasteel Genhoes met bijbehorende landerijen etc. door onze Vereniging werd gekocht, teneinde een Limburgs landgoed in zijn geheel voor de toekomst te behouden.’⁴²

19

Natuurmonumenten en de groeiende landgoedcollectie (1955-1980)

In 1955, vijftig jaar na de oprichting, bezat Natuurmonumenten nog geen twintig landgoederen en buitenplaatsen. Toch was de kiem voor het huidige landgoederenbezit wel gelegd. In het bijzonder omdat contacten uit de eerste vijftig jaar hebben geleid tot latere overdrachten. Tussen 1955 en 1980 wist Natuurmonumenten bijna veertig landgoederen en buitenplaatsen te verwerven (zie grafiek, p. 10). Dit kwam deels voort uit het aloude netwerk en contact met de adel. In de jaren vijftig en zestig bleef de adel ruim vertegenwoordigd in het algemeen bestuur en lijkt het vooroorlogse netwerk nog volop te functioneren. Sommige landgoederen kwamen in deze periode uiteindelijk geheel in handen van Natuurmonumenten. De familie Van Foreest had in 1928 een deel van Nijenburg aan de vereniging verkocht. In 1966 kocht Natuurmonumenten huis en park van het landgoed van de familie, ‘gedreven door de wens dat het oude familiebezit bijeen zal blijven.’⁴³ In de jaren zeventig en tachtig volgden nog enkele landgoederen van adellijke families, zoals Oldenaller van de erven jonkheer Boreel van Oldenaller (1981) en Sint-Jansberg van de familie Van Verschuer (1972). Legaten van de adel, De Klencke (1961), Hackfort (1964) en De Velhorst (1973), waren gering in aantal.

⁴⁰ SA, AVN, inv.nr. 1245, brief van Van Tienhoven aan Goddard-Van der Wijck, 1 oktober 1952.

⁴¹ Purmer, *Het landschap bewaard*, 293-297.

⁴² SA, AVN, inv.nr. 1012, brief van Van Steijn aan Verstappen, 26 oktober 1955.

⁴³ *Jaarverslag 1965-1966 en mededelingen*. Vereniging Natuurmonumenten (Amsterdam), 13-14.

Het proces van de landgoedoverdracht van Eerde en Hackfort illustreert de complexe relatie tussen de adel en Natuurmonumenten. Eerde is goed onderzocht en daar konden de motieven van familie Van Pallandt en Natuurmonumenten uit beschikbaar onderzoek worden geduid. Dit riep echter de vraag op of de situatie op Eerde uniek is of juist representatief. Om die reden is ook de overdrachtsgeschiedenis van Hackfort, dat van de familie Van Westerholt overging naar Natuurmonumenten, nader bestudeerd. Alhoewel het in beide gevallen om relatief grote, in Oost-Nederland gelegen landgoederen gaat, vertonen de overdrachtsgeschiedenissen – zoals verderop zal blijken – verschillende overeenkomsten met andere landgoederen die Natuurmonumenten in de loop der jaren heeft verworven.

Landgoed Eerde en Philip Dirk baron van Pallandt

20 Philip Dirk baron van Pallandt (1889-1979) erfde op zijn drieëntwintigste onverwachts het uitgestrekte landgoed Eerde bij Ommen. Zonder enige ervaring zette hij zich aan het beheren van dit landgoed, dat naast een kasteel en bijgebouwen ook vele boerderijen, bossen en landerijen omvatte. Een van zijn eerste daden was het openstellen van het landgoed voor wandelaars en fietsers.⁴⁴ In 1914 trad Van Pallandt toe tot het algemeen bestuur van Natuurmonumenten. Hij zou meer dan vijftig jaar bestuurslid blijven.⁴⁵ Van Pallandt raakte in de ban van Krishnamurti, de ‘wereldleraar’ van de theosofische stroming Ster van het Oosten. In 1923 schonk hij Eerde aan Krishnamurti’s beweging, om het zes jaar later, kleiner en onder de nodige voorwaarden, terug te krijgen. Dat Van Pallandt het landgoed desondanks weer accepteerde kwam voort uit familiebesef en de wens het landgoed als geheel bij elkaar te houden.⁴⁶

Vanwege diverse omstandigheden zag de baron zich in de jaren dertig toch genoodzaakt delen van zijn bezit te verkopen. Als eerste verkocht hij landgoed Het Laar aan de gemeente Ommen. Een gedeelte van landgoed Eerde zelf verkocht hij aan Staatsbosbeheer. Niettemin bezat Van Pallandt nog altijd een kasteel, park en enkele omliggende gebieden, waaronder het Eerder Achterbroek, een kleinschalig cultuurlandschap met verspreid enkele boerderijen. Op dit bezit drukte de baron zijn stempel. Hij had veel interesse in landschapsarchitectuur en natuurbescherming, en kon zich tot op boomniveau bemoeien met het landgoed. Hij koesterde de vele Drentse krentenboompjes die zijn voorgangers hadden geïntroduceerd en waar Eerde beroemd om was. Hij spaarde oude eiken en creëerde zichtassen in het landschap of plantte bomen op markante plekken. Bij dit alles hield hij er rekening mee het karakter van het eeuwenoude cultuurlandschap niet te veel aan te tasten.⁴⁷

⁴⁴ Draaijer, *Landgoed als leerschool*, 109-112.

⁴⁵ Purmer, *Het landschap bewaard*, 142.

⁴⁶ Ibidem, 224.

⁴⁷ Ibidem, 160-173.

Philip Dirk baron van Pallandt in het gedenkboek voor Van Tienhoven, circa 1950 (*Fotoarchief Natuurmonumenten, Amersfoort*)

21

Een forse belastingaanslag dwong Van Pallandt eind jaren veertig opnieuw tot verkoop van een gedeelte van zijn landgoed over te gaan.⁴⁸ Hij benaderde nu Natuurmonumenten voor de eventuele aankoop van het Eerder Achterbroek. Dit terrein beschouwde Van Pallandt als het mooiste gedeelte van zijn landgoed. Hij wilde dit landschap graag behouden in de 'tegenwoordige staat'. Het Eerder Achterbroek maakte de indruk van een Engels landschap, aldus Van Pallandt.⁴⁹ Op 1 mei 1948 bezocht Van Pallandt iemand van Natuurmonumenten om te praten over een eventuele verkoop. Waarschijnlijk ging het hier om Van Tienhoven. Volgens zijn biograaf kende hij Van

⁴⁸ Draaijer, *Landgoed als leerschool*, 309.

⁴⁹ SA, AVN, inv.nr. 955, Anoniem, *Bezoek van baron van Pallandt van Erde*, 1 mei 1948.

Tienhoven goed en was deze een van de gidsfiguren in zijn leven.⁵⁰ Tekenend voor de vriendschappelijke band tussen de twee is de informele foto die Van Pallandt inleverde voor het fotoboek dat Van Tienhoven kreeg voor zijn vijfenzeventigste verjaardag (zie afbeelding, p. 21).

Op 6 juni 1948 bezocht een zekere G. het Eerder Achterbroek. Waarschijnlijk was dit Hans Gorter (1914-2001). Gorter was in 1940 in dienst van Natuurmonumenten gekomen en ontpopte zich tot de rechterhand van Van Tienhoven. Kort voor zijn bezoek aan Eerde was Gorter tot een van de drie eerste directieleden van Natuurmonumenten benoemd en hij zou directielid blijven tot zijn pensionering in 1979. Gorter roemde vooral de landschappelijke kwaliteiten van het Eerder Achterbroek. De voornaamste reden om het Eerder Achterbroek aan te kopen was dan ook het behoud van een oud cultuurlandschap.⁵¹ Het duurde ruim een jaar voordat het Eerder Achterbroek in het bezit van Natuurmonumenten overging. In de tussentijd had Van Tienhoven ook met Van Pallandt onderhandeld over een servituut van niet-bebouwning voor het overblijvende deel van het landgoed, ‘ter waarborging van het blijvend behoud in ongerepte staat’.⁵²

In de jaren daarna hield Natuurmonumenten het Eerder Achterbroek zo goed mogelijk in de staat waarin de baron het had verkocht. Boerderijen moesten hun authentieke karakter behouden en grote verbouwingsplannen werden afgewezen (zie afbeelding, p. 23). Een brief van Gorter aan de gemeente Ommen, waarin hij bezwaar maakte tegen de voorgenomen wegverhardingen in het gebied, laat zien hoe esthetisch de motieven van Natuurmonumenten waren. ‘Onze vereniging hecht grote waarde aan het behoud van het karakter van het Eerder Achterbroek als oud-saksisch cultuurlandschap,’ schreef hij, ‘en heeft ernstig bezwaar tegen wegverhardingen, welke het karakter van het landschap afbreuk zouden kunnen doen.’⁵³

In 1965 werd, na veel wikken en wegen van de kant van Philip Dirk van Pallandt, de NV Landgoed Eerde opgericht.⁵⁴ De NV omvatte de resterende 231 hectares van landgoed Eerde, inclusief het kasteel en het park. De aandelen gingen voor 51% naar Natuurmonumenten en voor 49% naar de familie Van Pallandt. Met het oprichten van de NV nam Natuurmonumenten ook het beheer van het landgoed over. Tot dan toe was dat uitgevoerd door de Heidemaatschappij en een tuinman.

Bij zijn overlijden in 1979 was van de 1700 hectare die Van Pallandt in 1913 had geerfd nog 231 hectare over. Bovendien was het landgoed in gedeeld eigendom met Natuurmonumenten. Het zal Van Pallandt veel hoofdbrekens hebben gekost. Niet voor niets verklaarde hij in 1950 al dat hij zich vóór deze levensbepalende erfenis rijker

⁵⁰ Draaijer, *Landgoed als leerschool*, 342.

⁵¹ Purmer, *Het landschap bewaard*, 142-148.

⁵² *Jaarboek van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland 1941-1949* (Amsterdam, 1949), 103.

⁵³ SA, AVN, inv.nr. 958, brief van H.P. Gorter aan de Gemeente Ommen, 6 november 1963.

⁵⁴ Draaijer, *Landgoed als leerschool*, 318.

Het Eerder Achterbroek met een van de pachtboerderijen in het nog gaaf bewaarde landschap
(foto auteur, mei 2008)

voelde dan daarna.⁵⁵ In 1982, enkele jaren na zijn dood, nam Natuurmonumenten alle aandelen van de NV over. Het beheer bleef echter voortbouwen op de in 1949 ingezette koers: een esthetisch en conserverend beheer, gericht op behoud van het landgoed in de staat waarin de baron dat had overgeleverd.⁵⁶

Landgoed Hackfort en Arend baron van Westerholt

Arend van Westerholt (1898-1970) en zijn vier zussen werden op kasteel Hackfort geboren en groeiden er in betrekkelijk isolement op. De familie Van Westerholt was al eeuwen verbonden aan kasteel en landgoed, en leefde van de opbrengsten van het landgoed met de vele pachtboerderijen. Geld was er weinig. De pachten werden be-

⁵⁵ G.J. Ludgard en H.W. Alma, *Het landgoed Eerde* (Zwolle, 1950), 11.

⁵⁶ Purmer, *Het landschap bewaard*, 181-182.

wust laag gehouden. Bovendien was het aandelenpakket van de familie in de Russische spoorwegen na de revolutie van 1917 waardeloos geworden. Van de vier zussen bleven er drie ongehuwd en ook Arend trouwde nooit. Hij en twee van zijn zussen woonden op kasteel Hackfort. Er waren geen erfgenamen in de directe lijn. De laatste generatie Van Westerholts leefde sober.

Oude gebruiken en tradities werden op Hackfort in stand gehouden. Arend stond aan het hoofd van de familie en bepaalde het reilen en zeilen op het landgoed (afbeelding). De pacht moest op 22 februari, Sint-Peter, op het kasteel voldaan worden, waarbij de pachters een kop koffie en een forse sigaar kregen. Adellijke streekbewoners herinnerden zich de jachtpartijen die op Hackfort werden gehouden. Ook hier verliep alles via allerlei ongeschreven regels en had iedereen, van drijver tot jager, zijn vaste rol.⁵⁷ Arend van Westerholt stelde behoud van het voorvaderlijk erfgoed voorop en was gekant tegen al te rigoureuze vernieuwingen. Een oud-pachter verhaalde over zijn wens schuifdeuren in de stal te plaatsen. Uit angst dat de baron deze nieuwigheid maar niets vond, vroeg hij slechts toestemming voor een nieuwe deur. Er kwamen schuifdeuren en de baron liet daarover duidelijk zijn afkeuring blijken. Natuurmonumenten verving deze schuifdeuren later weer door ouderwetse deuren.⁵⁸

Sinds het overlijden van zijn ouders (in 1934 en 1940) dacht Arend van Westerholt na over de toekomst van het landgoed. Hij wilde in ieder geval zo min mogelijk belasting betalen, want hij had een hekel aan de fiscus. Voor een zelfstandige stichting als Twickel vond hij Hackfort niet groot genoeg, dus moest een organisatie gevonden worden die het landgoed kon overnemen zonder al te hoge successierechten te hoeven betalen.⁵⁹ Aanvankelijk had Van Westerholt geen hoge pet op van Natuurmonumenten. Toen hij Van Tienhoven kort na de oorlog ontmoette, zou hij Natuurmonumenten 'de hyena op het slagveld' hebben genoemd.⁶⁰ Van Tienhoven antwoordde daarop: 'Neen, meneer Van Westerholt, u moet de vereniging meer als een Rode-Kruisbrigade op het slagveld zien.'

Heeft dit incident Van Westerholt doen besluiten het landgoed na te laten aan Natuurmonumenten? Deze keuze werd in ieder geval niet gewaardeerd in zijn eigen omgeving, waar men vond dat een Gelders landgoed naar Geldersch Landschap zou moeten.⁶¹ Waarschijnlijk speelden de goede persoonlijke en professionele contacten met Hans Gorter ook een rol. In 1949 werden Van Westerholt en Gorter samen geïnstalleerd in de Commissie tot Behoud van Natuurschoon in Achterhoek en Liemers.⁶² Als secretaris van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescher-

⁵⁷ M. Ettema, red., *Verhalen over landgoed Hackfort* (Wageningen, 2015).

⁵⁸ Ibidem, 93.

⁵⁹ F. Maas, 'Het landgoed onder Natuurmonumenten', in: F. Keverling Buisman, red., *Hackfort. Huis & landgoed* (Utrecht, 1998), 190-191.

⁶⁰ Ibidem, 189-190; Gorter, *Ruimte voor natuur*, 203.

⁶¹ Ettema, *Verhalen over landgoed Hackfort*, 79; W.J. de Wilde, *De baron* (Voorst, 2018), 52.

⁶² Commissie Landschapsverzorging Achterhoek en Liemers, *Landschapsverzorging in Achterhoek en Lie-*

Levensgrote foto van Arend van Westerholt, geplaatst voor het kasteel. Het beeld van de baron op zijn fiets is tot vandaag de dag in veler geheugen gegrift (*foto auteur, juni 2018*)

25

ming kwam Gorter nadrukkelijk op voor de landgoederen in het gebied, waaronder Hackfort. Juist in deze jaren hield Van Westerholt zich bezig met het weren van allerlei ontwikkelingen die hij van negatieve invloed achtte op Hackfort, zoals de ruilverkaveling.

Gorter en Van Westerholt kenden elkaar dus goed, toen op 10 januari 1964 de eerste van de vier eigenaren van Hackfort overleed. Freule Zus (1894-1964) liet een kwart van het landgoed na aan Natuurmonumenten, onder voorbehoud van vruchtgebruik voor haar beide zussen en broer. Deze nalatenschap kwam voor Natuurmonumenten kennelijk onverwacht, alhoewel Gorter zich daar niet heel expliciet over uitliet in zijn eigen verslag over deze tijd.⁶³ Kort na het overlijden van Freule Zus liet de baron directeur Hans Gorter en voorzitter Hugo Bloemers (1908-2001) uitnodigen

mers (Zutphen, 1954), 9.

⁶³ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 361.

voor een bespreking bij de notaris. Van Westerholt en zijn zussen legateerden het gehele landgoed aan Natuurmonumenten. Over deze bewuste bijeenkomst zijn veel anekdotes opgetekend. In de dienstauto van Bloemers, die Commissaris van de Koningin in Gelderland was, reed het gezelschap van de notaris naar het kasteel. Daar zou Gorter opgemerkt hebben hoe mooi het landgoed erbij lag, waarop Van Westerholt antwoordde: 'Ja, mijnheer Gorter, bij mij verandert niets.'⁶⁴

Vanaf 1964 werkten Gorter en Van Westerholt intensief samen, vooral in allerlei procedures. Al op 30 maart 1964 schreef de baron een brief over allerlei planologische- en waterschapszaken. Aan het eind van zijn brief schrijft hij: 'Ik leef niet zoo langdurig gelijk natuurmonumenten en uw(?) belang op den langen duur is doorslaggevend.'⁶⁵ De jaren daarna hadden beide mannen intensief contact over allerlei zaken op het landgoed. Dat Gorter en de baron vriendschappelijk met elkaar omgingen blijkt ook uit de informele toon van de briefwisselingen en bezoeken.⁶⁶ Gorter roemde Van Westerholt als een 'bijzondere man, die het principe huldigde "*als je conservatief bent, dan moet je het ook goed zijn!*"', maar die tegelijkertijd met een scherp verstand en een ontwikkeld gevoel voor humor te werk ging.⁶⁷

In 1970 overleed Arend van Westerholt. Na het overlijden van freule Emma in 1971 was freule Alexandra (Sannie) (1901-1981) de laatst overgebleven eigenaresse uit de familie. Gorter miste niet alleen het goede contact dat hij met Arend had gehad, maar ook zijn visie. Hij schreef er openhartig over aan Hugo Bloemers:

Wanneer je deze [brief] van de freules leest, krijg je meteen een indruk hoe wanhopig moeilijk het is om met de freules zaken te doen. Ondanks de uiterst vriendelijke en naar mijn mening zo begrijpelijk mogelijke brieven die ik hun schrijf, krijg ik altijd brieven terug die in een soort bestraffende toon gesteld zijn en waarin zij het voorstellen alsof Natuurmonumenten aan de lopende band stommiteiten begaat, terwijl zij het wel even beter zullen doen.⁶⁸

Natuurlijk dacht Gorter na over de toekomst van Hackfort. Een mooi inkijkje geeft de brief die hij schreef aan het Bureau voor Landschapsarchitectuur en Recreatie naar aanleiding van het rapport *Landgoed en Recreatie*. In dat rapport werd Hackfort aangehaald als voorbeeld van een landgoed waarbij door verandering van eigenaar de houding ten opzichte van recreatie ingrijpend was veranderd. Deze karakterisering bestreed Gorter door te stellen 'dat wij [Natuurmonumenten] een geërfd landgoed al-

64 R. Faber, 'Een broer en vier zusters. De laatste generatie Van Westerholt', in: Keverling Buisman, red., *Hackfort*, 182.

65 SA, AVN, inv.nr. 1095, brief van Van Westerholt aan Gorter, 30 maart 1964.

66 SA, AVN, inv.nr. 1096, brief van Gorter aan Van Westerholt, 20 oktober 1965, waarin Gorter bedankt voor de hartelijke ontvangst van hem en zijn vrouw op het landgoed.

67 Gorter, *Ruimte voor natuur*, 362.

68 Archief Bibliotheek Natuurmonumenten, Amersfoort (ABN), ex.nr. 033546, brief van Hans Gorter aan Hugo Bloemers, 12 november 1971.

tijd zoveel mogelijk proberen te beheren volgens de bedoelingen van de vroegere eigenaren. Het is dan ook niet te verwachten, dat ten aanzien van het recreatieve beheer ingrijpende wijzigingen zullen optreden.⁶⁹ Een soortgelijke opstelling toonde Natuurmonumenten ook bij het beheer van Eerde en De Klencke.

Na het overlijden van freule Sannie nam Natuurmonumenten het daadwerkelijke beheer over. Gorter was daarbij niet meer betrokken. Hij was in 1979 met pensioen gegaan. Begin november 1981 organiseerde Natuurmonumenten een bijeenkomst voor alle pachters van het landgoed. De boodschap was dat veel zaken geleidelijk en in continuïteit met het verleden zouden gaan verlopen. Anderzijds waren er ook veranderingen, zoals het verhogen van de pachten naar meer marktconforme prijzen. Groot onderhoud van de gebouwen zou echter bij Natuurmonumenten komen te liggen.⁷⁰ Hiermee kreeg de vereniging directe invloed op het uiterlijk van de boerderijen. Er was werk aan de winkel voor Natuurmonumenten. In een jaarverslag schreef de vereniging dat '[a]ls gevolg van ontwatering en de intensivering van de graslandcultuur [...] de graslanden op vrijwel het hele landgoed thans uit soortenarme vegetaties [bestaan]'. In datzelfde jaarverslag was er ook waardering voor het gaaf bewaarde landschap van Hackfort, volgens Natuurmonumenten te danken aan 'het feit dat het landgoed eeuwenlang bezit van één familie is geweest.'⁷¹ In 1990 verscheen het eerste beheersplan voor Hackfort. Daarin stond de cultuurhistorische en landschapsecologische betekenis van het landgoed voorop. Het karakter van het kleinschalige oude cultuurlandschap moest behouden blijven.⁷² Deze visie bepaalt tot op heden het beheer van het landgoed.⁷³

27

Gemeenschappelijke aspecten

Bij vergelijking van de hierboven gepresenteerde casussen van Eerde en Hackfort valt een viertal gemeenschappelijke aspecten op, die bovendien overeenkomen met andere overdrachtsgeschiedenissen van adellijke landgoederen. In de eerste plaats was de overdracht vaak een langdurig proces. Zowel bij Hackfort als Eerde verstreken er tientallen jaren tussen het eerste contact met Natuurmonumenten en de daadwerkelijke overdracht, net als op De Klencke. Contact met de familie had niet zelden tijd nodig. Over het eerder genoemde landgoed Sint-Jansberg schreef Gorter dat 'Mede-eigendom van een groot aantal broers en zusters [...] een schoolvoorbeeld [was van]

⁶⁹ ABN, ex.nr. 033546, brief van Hans Gorter aan het Bureau voor Landschapsarchitectuur en Recreatie, 2 februari 1973.

⁷⁰ Maas, 'Het landgoed Hackfort', 193-194.

⁷¹ Vereniging Natuurmonumenten, *Verslag over het beheer van de terreinen gedurende het tijdvak september 1981 tot september 1982* ('s-Graveland, 1982), 34-35.

⁷² F. van Belle, *Hackfort: beheersplan 1989 t/m 1999* ('s-Graveland, 1990), 42.

⁷³ F. van Belle, *Waar het cultuurlandschap gaaf is! De Graafschap natuurschap 2008* ('s-Graveland, 2008).

hoe een vererving een landgoed ten gronde kan richten.⁷⁴ Ook hier gingen er jaren van onderhandeling overheen voor het uiteindelijk in 1972 gekocht kon worden van de familie Van Verschuier.

Ten tweede was er veelal sprake van persoonlijk contact tussen bestuurs- of directieleden van Natuurmonumenten en de adellijke eigenaar. De naam Pieter van Tienhoven is onlosmakelijk verbonden met de verwervingen van Gooilust, Eerde en De Klencke. Zonder Hans Gorter was Hackfort wellicht ondergebracht in een stichting of naar een andere terreinbeheerder gegaan. Bestuurslid Gerrit Brouwer (1898-1981) wist in nauw contact met de familie een goede overdracht van het landgoed Sint-Jansberg te bereiken.

Als derde overeenkomst kan de wens tot behoud van het landgoed van de adellijke eigenaren genoemd worden. Zowel baron Van Pallandt als baron Van Westerholt wilden hun landgoed behouden als geheel en in de tegenwoordige staat. Beiden waren ze doordrongen van de grote historische en landschappelijke waarde van hun domeinen. Dit argument speelde ook bij Goddard-Van der Wijck van De Klencke, maar is zeker niet exclusief voorbehouden aan de adel. Zo schonk Henriëtte Roland Holst (1869-1952) haar landgoed Oude Buisse Heide om dezelfde reden al bij leven in 1945 aan Natuurmonumenten.⁷⁵

Tot slot had de bezitter ook na de overdracht vaak nog invloed op het beheer van het landgoed. Natuurmonumenten voerde een op behoud van het bestaande landschapsbeeld gericht beheer. Het kleinschalige cultuurlandschap dat bij beide landgoederen hoort is daardoor tot op de dag van vandaag goed bewaard gebleven. Een dergelijk conserverend, bijna esthetisch beheer is op meer overgedragen landgoederen van Natuurmonumenten aan te treffen, zoals op De Klencke en Oude Buisse Heide. Dit gold ook voor het Genhoves, dat op een veiling werd gekocht van de familie Von Pelser Berensberg.⁷⁶ Specifieke voorwaarden of wensen van de familie zijn weliswaar niet bekend, maar ook voor dit landgoed geldt dat het beheer sinds de aankoop gericht is op behoud van de aangetroffen situatie. De nadruk op behoud kwam deels voort uit een cultuurhistorisch argument, deels ook uit de ambitie om de schoonheid van het landschap te bewaren.

Vergelijking met de National Trust in Groot-Brittannië

De verschuiving van het bezit van landgoederen van particulieren naar organisaties is geen unieke Nederlandse ontwikkeling. In veel Europese landen kampte de adel in de twintigste eeuw met teruglopende inkomsten en toenemende financiële lasten

⁷⁴ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 79.

⁷⁵ SA, AVN, inv.nr. 1569, brief van Van Tienhoven aan het algemeen bestuur, 1 september 1944. Hierin schrijft Van Tienhoven dat 'het landgoed, waaraan zij [Henriëtte Roland Holst] zeer gehecht is, ook na haar dood in den tegenwoordigen staat behouden blijft.'

⁷⁶ Purmer, *Het landschap bewaard*, 293-301.

verbonden aan het bezit van een landgoed. Ook hier werden organisaties vergelijkbaar met Natuurmonumenten opgericht. Het bekendste voorbeeld, waarvan bovendien de vroege geschiedenis goed is uitgezocht, is de Britse National Trust. In 1895 werd de *National Trust for Places of Historic Interest en Natural Beauty* (kortweg National Trust) opgericht. Ook in Groot-Brittannië waren grote veranderingen in het landschap en de daaruit voortkomende ongerustheid aanleiding voor het ontstaan van de stichting. Ook hier was de bedreiging van de woeste gronden, de *commons*, belangrijk. Al in het jaar van oprichting kreeg de National Trust een steile rotskust in Wales geschonken en een jaar later werd het eerste historische gebouw gekocht, het Alfriston Clergy House in Sussex.⁷⁷

Landgoederen en buitenplaatsen stonden de eerste veertig jaar niet erg in de belangstelling van de National Trust. Begin jaren dertig beheerde de stichting er nog maar twee. Dat veranderde snel na het pleidooi dat Lord Lothian (1882-1940) op 19 juli 1934 hield. Door de snel oplopende successierechten werden de landgoederen in hun voortbestaan bedreigd en Lothian zag de National Trust als mogelijke redding. Het leidde tot een radicale koerswijziging binnen de stichting.⁷⁸ De National Trust startte een lobby gericht op parlementariërs en landgoedbezitters. Het *Country House Scheme* en de *National Trust Act* waren daarbij de belangrijkste instrumenten. Het idee achter het *Scheme* was schenking aan de Trust fiscaal aantrekkelijk maken, terwijl de familie op het landgoed kon blijven wonen. De *Act* moest dat wettelijk mogelijk maken en de overheid moest dan afzien van successierechten. Belangrijke voorwaarde bij deze overheidssteun was dat de landgoederen niet alleen behouden bleven, maar ook publiek toegankelijk werden. Zeker in de jaren vijftig ging het snel. De National Trust kon toen al 98 huizen en parken openstellen voor het publiek.⁷⁹

Achter het succes van de National Trust als vangnet voor landgoederen gaat een verrassend klein aantal personen schuil. Lord Lothian agendeerde het onderwerp, maar de enthousiaste secretaris van het *Country House Scheme*, James Lees-Milne (1908-1997), reed door het land om met de veelal adellijke landgoedbezitters te praten. Samen met de voorzitter van het *Country House Scheme*, Lord Esher (1881-1963), waren zij bijna persoonlijk verantwoordelijk voor het succes.⁸⁰ Een groot verschil met Nederland is dat in Groot-Brittannië openstelling van de landhuizen belangrijk was. Begin jaren zestig waren ongeveer driehonderd landhuizen open voor publiek, waarvan een kwart van de National Trust was.⁸¹ Een dergelijke museale openstelling, in het Engelse geval vaak in samenwerking met de oorspronkelijke eigenaren, heeft Na-

⁷⁷ M. Waterson, *The National Trust, the first hundred years* (London, 1994), 14-42.

⁷⁸ Zie bijvoorbeeld: Mandler, *The fall and rise*, 295-308; Waterson, *The National Trust*, 97-119; J. Gaze, *Figures in a landscape. A history of the National Trust* (London, 1988), 121-133; A. Tinniswood, *The long weekend. Life in the English country house between the Wars* (London, 2016), 371-373.

⁷⁹ Tinniswood, *The long weekend*, 370-373.

⁸⁰ Waterson, *The National Trust*, 97-116; Gaze, *Figures in a landscape*, 121-126.

⁸¹ Mandler, *The fall and rise*, 371.

tuurmonumenten nooit tot doel gehad.⁸² Misschien speelt hier ook mee, dat de openstelling door de National Trust voortbouwde op een traditie in Engeland die in aanleg al uit de achttiende eeuw stamt.⁸³

De 'collectie' landgoederen en buitenplaatsen die de National Trust de afgelopen 85 jaar verwierf vormt nu een belangrijk, bijna zelfstandig onderdeel van het totale bezit van de organisatie. De verzameling landgoederen en buitenplaatsen in bezit van Natuurmonumenten kwam eveneens voort uit de inzet en persoonlijke netwerken van enkele bestuursleden, ondersteund door wetgeving, maar kreeg nooit de wettelijke inbedding en status van de National Trust. Alhoewel er zeker aandacht is voor de cultuurhistorie van de landgoederen die Natuurmonumenten beheert, worden deze toch vooral gezien als deel van de totale erfgoedcollectie. Dit blijkt onder andere uit de publicaties *Cultuurmonumenten van Natuurmonumenten* en *Verborgene Schatten*.⁸⁴ In beide gevallen zijn diverse landgoederen en buitenplaatsen in het gepresenteerde erfgoed opgenomen, maar als deel van het totale gebouwenbezit.

30

Conclusies

Rond 1980 leek de nauwe relatie tussen adel en Natuurmonumenten over haar hoogtepunt heen. Natuurmonumenten verwierf steeds meer landgoederen uit bezit van bedrijven, overheden en niet-adellijke particulieren. In de voorgaande decennia was het bezit van Natuurmonumenten echter voor een belangrijk deel voortgekomen uit verwervingen van landgoederen van adellijke bezitters. Was Natuurmonumenten de valbijl voor het adellijke landgoedbezit of toch eerder het vangnet? De vele voorbeelden die ik in dit onderzoek heb gepresenteerd, en in het bijzonder de verwervingsgeschiedenis van de landgoederen Eerde en Hackfort, tonen aan dat de vereniging beide was. Aanvankelijk maakte de adel vooral deel uit van het bestuurlijke netwerk. Ook bij aankopen vonden adel en Natuurmonumenten elkaar. Later kwamen uit de persoonlijke relaties die zo ontstonden enkele legaten, schenkingen en verdere aankopen voort. Dit waren vaak processen van lange adem waarbij Natuurmonumenten als vangnet fungeerde. Van een bijna nationale vangnetfunctie, zoals de National Trust die in Groot-Brittannië vervulde, was bij Natuurmonumenten echter geen sprake. Duidelijke wetgeving en een planmatige aanpak, zoals die in Groot-Brittannië bestond, ontbraken. Beide instanties maakten daarentegen dankbaar gebruik van de persoonlijke netwerken van bestuursleden die nauwe relaties onderhielden met adellijke landgoedbezitters. Bij Natuurmonumenten kan bovenal Pieter van Tienhoven als sleutelfiguur worden aangemerkt.

⁸² S. van Lochem, *Cultuurhistorie in natuur en landschap* ('s-Graveland, 2001), 20.

⁸³ Mandler, *The fall and rise*.

⁸⁴ F. Bosscher en J. van Reeken, *Cultuurmonumenten van Natuurmonumenten* (Zutphen, s.d.); S. van Lochem, W. Allersma en M. Purmer, *Verborgene Schatten. Gebouwen van Natuurmonumenten* ('s-Graveland, 2013).

Alhoewel van een duidelijk programma met betrekking tot landgoederen in Nederland geen sprake was, lijkt Natuurmonumenten twee overkoepelende doelen te hebben nagestreefd. In de eerste plaats werd getracht om landgoederen, in lijn met de wens van de familie, als geheel te behouden. Ten tweede poogde Natuurmonumenten om aaneengesloten natuurgebieden te creëren. In de praktijk konden deze doelstellingen niet altijd consistent worden nageleefd. Zo werkte de vereniging mee aan de opsplitsing van eeuwenoude landgoederen bij het realiseren van een aaneengesloten bezit in Nationaal Park Veluwezoom. Vanaf de jaren zestig kocht of kreeg Natuurmonumenten tientallen landgoederen of delen daarvan van niet-adellijke bezitters en werd de rol van de adel relatief geringer. In het beheer van veel landgoederen – en niet alleen die voorheen van adellijke families waren – was na verwerving behoud van de bestaande situatie het uitgangspunt. Dit sloot aan bij de wens van veel adellijke families die hun bezit aan de vereniging toevertrouwden. Het huidige bezit van Natuurmonumenten weerspiegelt daarmee niet zelden de lange en complexe relatie met de laatste adellijke eigenaar.

Michiel Purmer

Natuurmonumenten, the nobility and the acquisition of estates and country houses, 1905-1980

Natuurmonumenten, a Dutch NGO for nature conservation, currently owns a wide variety of landed estates and country houses, formerly owned by nobles. The precarious economic position of the nobility after World War I, forced many to dispose of their costly ancestral estate in the course of the twentieth century. In this article, I explore the relationship between *Natuurmonumenten* and the nobility by looking at the acquisition history of the properties acquired by *Natuurmonumenten*. I particularly focus on two case studies, the estates of Hackfort and Eerde, which, after decades of negotiation and discussion, both became property of *Natuurmonumenten* in the early 1980s. These and other cases clearly demonstrate the vital importance of the board members' personal networks for the acquisition of landed property. Nobles and nature conservationists – many of the board members of *Natuurmonumenten* were of noble birth themselves – both wanted to preserve landed estates. This mutual desire is still reflected in the management and preservation of estates and country houses owned by *Natuurmonumenten* today.

Michiel Purmer (Utrecht, 1972) werkt sinds 2000 als specialist erfgoed en landschap voor *Natuurmonumenten*. Eind 2018 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit Amsterdam op zijn proefschrift *Het landschap bewaard*. Eerde was een van de voorbeeldstudies van dit onderzoek. Hij publiceert regelmatig over landschap en erfgoed van *Natuurmonumenten* en andere onderwerpen zoals numismatiek en kleipijpen. Hij is lid van de jury Conservation van de Europa Nostra Awards.

Natuurmonumenten, PO Box 2166, 3800 CD Amersfoort, The Netherlands
– m.purmer@natuurmonumenten.nl

Valbijl of vangnet? Natuurmonumenten, de adel en de verwerving van landgoederen en buitenplaatsen, 1905-1980 9

Michiel Purmer

Class, gender and national identity. Music-making in eighteenth-century Dutch noble homes 33

Joris van Son

Insignia Summorum Principum. Using symbols of power in pursuit of higher rank and status by German prince-electors and Polish-Lithuanian princes 55

Jakub Rogulski

Dossier Adellijke Vrouwen

'Defending the castle like a man': on belligerent medieval ladies 79

Elizabeth den Hartog

Belle van Zuylen: schrijfster van adel, over de adel. Haar correspondentie digitaal beschikbaar 99

Suzan van Dijk

Een ruk naar Brits. De internationale politiek van Anna van Hannover, 1756-1757 115

Simone Nieuwenbroek

27 | 2020

9 789087 049249